

Ігор (ІСІЧЕНКО)  
Архієпископ Харківський і Полтавський

## ТРАКТАТ о. ПЕТРА СКАРГИ ТІ «О JEDNOŚCI KOŚCIOŁA BOŻEGO» ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ XVI ст.

Полемічний трактат о. Петра Скарги «О ієдності Ко́ścioła Бо́жего» (1577) проаналізовано як чинник українського літературного життя, інтегрованого багатоетнічною культурою Речі Посполитої. Ця книга не лише викликала широкий резонанс у православній спільноті, а й відіграла роль каталізатора у сприйнятті та закріпленні нових стильових тенденцій, що склалися на початку XVII ст. у феномен українського бароко. Необхідність адекватної відповіді Петрові Скарзі стимулювала розвиток інтелектуального середовища в Острозі, звідки походять перші полемічні твори антикатолицького змісту.

**Ключові слова:** Петро Скарга, полеміка, Костянтин Василь Острозький, Герасим Смотрицький, Острозька академія, бароко.

*Traktat polemiczny o. Piotra Skargi «O jedności Kościoła Bożego» (1577) poddano analizie jako czynnik ukraińskiego życia literackiego, integrowanego przez wieloetniczną kulturę Rzeczypospolitej. Praca ta nie tylko wywołała szeroki rezonans we wspólnocie prawosławnej, ale odegrała też rolę katalizatora w recepcji i utrwaleniu się nowych tendencji stylistycznych, które złożyły się na początku XVII w. na fenomen ukraińskiego baroku. Konieczność godnej odpowiedzi Piotrowi Skardze stymulowała rozwój środowiska intelektualnego w Ostrogu, skąd pochodzą pierwsze utwory polemiczne o treści antykatołickiej.*

**Słowa kluczowe:** Piotr Skarga, polemika, Konstanty Wasyl Ostrogski, Herasym Smotrycki, Akademia Ostrogska, barok.

*Fr. Piotr Skarga's polemical treatise «O iedności Kościoła Bożego» (1577) is analyzed as a factor in the Ukrainian literary life, which was integrated by multi-ethnic culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This book is not only caused a wide resonance in the Orthodox community, but also played a catalytic role in the perception and consolidation of new stylistic trends that emerged in the early 17th century into phenomenon of the Ukrainian Baroque. The need for an adequate response to Fr. Piotr Skarga has stimulated the development of the intellectual environment in Ostrih, where the first anti-Catholic polemical works were published.*

**Keywords:** Piotr Skarga, polemics, Kostiantyn Vasyl Ostrozky, Herasym Smotrytsky, Ostrih Academy, Baroque.

Історики польської літератури не зупиняються детально на книзі о. Петра Скарги «О ієдності Ко́ścioła Бо́жего pod jednym pasterzem» (1577). Юліян Кшижановський лише зауважує, що ця книга підготувала Берестейську унію й викладала засади католицької політики, пізніше застосовуваної Зигмунтом III Вазою, «mającej w przyszłości tak fatalnie zaważyć na losach Polski» [12, с. 167]. Чеслав Гернас взагалі не згадує цієї книги, обмежуючись констатацією полемічного характеру творчості Скарги, оцінюваного головню як проповідник і агіограф [11, с. 160]. «Життями святих» обмежує розповідь про Скаргу Анджей Сайковський [16, с. 117–118], а російські полоністи додають до критичного портрета Скарги, що він був прихильником граничної нетерпимости до іновірців і закликав до наступу на православ'я [6, с. 82].

Детальніше зупиняється на цій книзі сучасний біограф Скарги о. проф. Роман Дарковський ТІ у ювілейному нарисі «Актуальність о. Петра Скарги». Він наводить відомості про

три прижиттєві видання книги, 1577, 1590 та 1610 рр., та повідомляє про ще три посмертні видання (не враховуються передруки в «Памятниках полемической литературы»), останнє з яких з'явилося в Кракові 1885 р. [13, с. 18–20]. У книзі довголітнього голови Польського богословського товариства о. Казимира Пануся книга «О ієдності Ко́ścioła Бо́жего» згадується лише як епізод з унійного аспекту багатогранної діяльності визначного єзуїта [15, с. 20–21].

Справді, в історії польської літератури ця книга не відіграла істотної ролі. Натомість жоден з українських літературознавців, пишучи про міжконфесійну полеміку XVI–XVII ст. (а полеміка належала до пріоритетних масивів тогочасного письменства!), не може оминати імени польського автора. Адже саме книга «О ієдності Ко́ścioła Бо́жего» стала поштовхом до інтенсивних, непримиренних, запеклих дискусій, у перебігу яких не лише формувалася модель Берестейської унії та проголошеної нею Київської католицької митрополії східного обряду, а й впро-

ваджувалася в національну естетичну свідомість нова стилістика, властива бароко.

Книга о. Петра Скарги «О jedności Kościoła Bożego» стала наслідком драматичного переживання 41-річним єзуїтом, вже добре знаним як талановитий проповідник і енергійний місіонер, ситуації поділу церкви, виявленої ним у столиці Великого князівства Литовського. У Вільні Скарга жив з 1573 р. Він активно полемізував із популярними серед литовської шляхти кальвіністами та соцініянами, видав полемічний трактат «Pro Sanctissima Eucharistia contra heresim» («Про Найсвятішу Євхаристію проти ересей», 1576). У передмові-посвяті книги «Про єдність Церкви Божої», адресованій князеві Костянтину Острозькому [17, ствп. 223–231], Скарга мотивує написання книги запитам «wielu zakonu Greckiego ludzi» [17, ствп. 227], натхнених до духовних пошуків його проповідями, та брутальною критикою римо-католицької церкви в руських книжках, наданих Скарзі Валеріяном Протасевичем, віленським єпископом (1556–1579) і засновником тамтешнього колегіуму (1570) — майбутньої академії [14, с. 36–38].

Витоки антикатолицької тенденційності руських полемічних творів Скарга шукає в підступності греків, котрі приховують правду про первісну єдність, церковний розкол і спроби його подолання, що чинилися, на його думку, щопівтора століття — аж до останнього, Флорентійського, собору 1439 р. Посвята книги князеві Костянтиніві Острозькому не лише символічна: автор нагадує про виняткову роль князя у православної спільноті Речі Посполитої — «pierwszym w tym Greckim zakonie» [17, ствп. 229] — та про навернення на латинський обряд княжої доньки Катерини й старшого сина Януша, образно описане завдяки мотиву світла євангельської правди: «dom waszey ks. m. Zachodnią światłością, która na Wschodzie zgasła, oświecać już począł» [17, ствп. 230].

Достосовуючись до культурної традиції адресатів, Скарга наводить перелік вселенських соборів без урахування латеранських, ліонських і Констанцького соборів західної церкви, хоч і визнає за Сьомий Нікейський собор 790 р., а не 787 р., а в переліку отців церкви наводить лише східних, переважно візантійських богословів [17, ствп. 238]. При цьому Флорентійський собор 1439 р. (у Скарги 1438 р.) та прихильних до нього грецьких богословів автор беззастережно ввів у контекст східної церковної історії. Виміри еkleзіяльної культури християнського Сходу визначаються, виходячи з антропологічно-

го, а не вербального складника Передання, «bo tesz pierwey był kościół, niżli pismo, które się od Moizesza poczęło, a kościół Boży od Adama» [17, ствп. 247]. Так вибудовується виразно тенденційна ретроспектива, зіперта на тезу про включення візантійської церкви до еkleзіяльного простору, зосередженого на Римі. Поділ цього простору, розкол засуджується словами мученика Кипріяна, св. Іоана Золотоустого, блаженного Августина, св. Григорія Богослова й інших отців церкви, зіпертими на профетичні застереження пророків Давида й Іллі. І хоча винуватці розколу вишукуються насамперед поміж прихильниками протестантських деномінацій, візантійська церква також звинувачується в бунтівному виході поза межі вселенської спільноти, єдність якої забезпечується, серед іншого, покорою римському першоієрархові, бо «iako hetman nawyszszy nad wiele rothmiczów, namiestnik widomy tegoż Chrystusa, co kroluje nad anioły, siedzi!» [17, ствп. 278]. Така «гетьманська» місія римського архиєрея засвідчувалася численними історичними прикладами визнання його авторитету Вселенською Церквою.

Канонічні акценти Скарги спричинили зосередження його перших українських опонентів на вченні про примат папи, категорично спростовуваному як у «Посланнях до латин із их же книг» (1582), так і в «Ключі Царства Небесного» Герасима Смотрицького (1587). Анонімний автор «Послання» шукає в цьому суперечність із євангельським застереженням: «Христос апостолом сродзе наказал, абы ся о продседане мѣста промеж себе не сварили и обычаем княжат свѣта сего не пановали» [8, ствп. 1134]. Продовжуючи полеміку зі «скаргами и гербестами», котрі «почали тую кафедру (римскую. — А .І.) носити аж под небеса» [9, с. 224], Герасим Смотрицький посилює протиставлення Христового упокорення тогочасним формам шанування римського архиєрея [9, с. 224].

Ретроспективні мотивації загалом відповідали бароковій ментальності, що утверджувалася в суспільній свідомості політичних еліт Речі Посполитої в II пол. XVI ст. Надто ж близькими вони були до еkleзіяльної моделі Київської церкви, котра ховалася від свого сучасного критичного стану за потужною спадщиною східної патристики. Тому услід за Скаргою українські полемісти з різних конфесійних середовищ охоче апелюватимуть до досвіду церковного минулого — і власного, українського, і візантійського — задля пошуку свого питомого місця у Вселенській (кафоличній) Церкві.

Оскільки істотним складником історично-го екскурсу Скарги був сюжет про навернення слов'янських народів [17, ствп. 383–388], використаний для доказу відпочаткової належності Руси до неподіленої католицької церкви. Спекуляції на тему юрисдикційної належності Києва згодом перетворюються на неодмінний чинник визначення полемістами місця українського народу в цивілізаційному протистоянні християнського Сходу та Заходу.

Саме в той час, коли Скарга звертався до князя Василя Костянтина Острозького, в його новій резиденції в Острозі відкрилася академія та друкарня і місто перетворюється на загальнонаціональний культурний центр. Коли 1581 р. тут видали шедевр раннього українського друкарства — Острозьку Біблію, у передмові, написаній від імені фундатора видання, знаходить місце й непряма згадка про критиків Київської церкви: «Кто не смирится и не смутится, видя виноград, Богом насажденный, его же объимают вси, мимо ходящей, путем разорения ради оплотов его и поядает и инок дивий, и вепр от луга озобá и?.. Или кто не умилит сердца своего и не плачется, зряще разорение Церкви Христовы и испровержену хвалу его и яко волци тяжцы нещадно расхищают и распужают овчье стадо Христово? Различныа бо сопостаты и многообразныа лукавства обстоят ны» [7, с. 7]. Звичайно, архетипне порівняння церковної громади з овчею отарою (паствою) має чіткі євангельські конотації. Але активне послугування цим образом Скарги з його акцентуванням на пастирській місії апостола Петра, котрому Христос передав був «wszytkich owiec i baranow swoich» [17, ствп. 280], стимулювало нові інтерпретації цього образу.

Метафоричне порівняння супротивників із хижими вовками стане одним із найпоширеніших топосів полемічної літератури. В обох віршах із Острозької Біблії князь Василь Костянтин Острозький постає мужнім противником «драпѣжных волков», «волков нещадных» [7, с. 3], «хищных волков» [7, с. 19], у яких можна пізнати і російське військо, і протестантських проповідників, і прихильників підпорядкування Руської церкви римському архиєреві. Віршова ж передмова «Всякого чина православный читателю» алегорично зображує релігійно-освітню місію князя як освітлення рятівних стежок, протиставляючи спасительне світло східної церкви темряві західного богословствування:

Восточныя церкве в русинском народѣ,  
ея же свѣтлость сіяет в поганской незгодѣ  
[7, с. 20].

І нижче:

Восточныя церкве, яко дневи начало,  
и дѣйствы богоподобными изрядно сіяло.  
Западныя же церкве, яко начало нощи,  
и поразумѣли древо по его овощи [7, с. 20].

Попри те, що метафорична інтерпретація антитези «латинський Захід — православний Схід» як протистояння темряви й світла також належить до загальних місць літературної продукції православних полемістів, у книзі, виданій під опікою князя В. К. Острозького невдовзі по публікації трактату Скарги, не можна не помітити наполегливого прагнення адекватно відповісти на адресовані князеві пасажі із закликом: «Zachodnią światłością, która na Wschodzie zgasła, oświecać» [17, ствп. 230]. Віршовий полемічний комплекс 80–90-х рр. XVI ст. розгортає цю антитезу в низку протиставлень, застерігаючи:

Не шукайте Христа на западѣ в Римѣ,  
Явил бо ся нам Господь во Иерусалимѣ  
[10, с. 72].

Запропонована Скаргою антитеза «автентичний Рим апостола Петра — зрадливий Новий Рим (Константинополь) амбітних іконоборців» урухомила впровадження в руську етноконфесійну самоідентифікацію альтернативної моделі «Рим — Єрусалим», у вимірах якої згодом відроджуваний Київ усвідомлюватиметься як Новий Єрусалим.

Очевидно, першу публікацію повного церковнослов'янського перекладу Біблії не можна звести до контраргументу в міжконфесійній полеміці. Однак вступні частини видання (вірш-посвята, передмова, вірш до читача) упривнюють полемічні парадигми публікації. Причому не тільки в елементарній площині змагання рецептивних моделей. У контексті ренесансно-реформаційної дискусії довкола ролі Святого Письма та Святого Передання як джерел Божого Одкровення, загостреної Мартином Лютером до радикального постулату «Sola Scriptura», Скарга акцентує вирішальну роль церкви як носія Одкровення — «pierwey był kościół, niżli pismo» [17, ствп. 247]. Занурена в інституційну кризу Київська церква навряд

чи могла сприйматися за паритетну силу з римською посестрою. Але звернення «ad fontes», причому до спільних і непроминутих, дискурсивно закріплених джерел віри урухомлювало універсальний чинник, переконливість якого для людини Ренесансу була неспростовною з огляду на фундаментальну роль прототексту для вторинних культурних текстів, що наповнювали еклезіяльний простір. «Слово Єго (Боже. — А. І.) живо, и дѣйственно и острѣйше паче всякого меча обоюдоустра» [9, с. 211], — нагадує в передмові Герасим Смотрицький, покладаючи на це Слово надію в обороні східної ідентичності церкви, що живиться Словом.

Оскільки ж мова перекладу була саме тією, про яку вельми саркастично писав Скарга: «Z Słowieskiego języka nigdy żaden wczonym być nie może. A już go prawie nikt doskonale nie rozumie» [17, ствп. 485–486], біблійний текст залучався до мовно-культурної парадигми діалогу книжників Острозького гуртка з опонентами як фундаментальний елемент руської етноконфесійної ідентичності. Так само, як і перші граматики церковнослов'янської мови Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619). Мовно-культурний аспект полеміки зумовлює сакралізацію феномена церковнослов'янської мови, відповідне розширення її функціонування та стимулює культ рівноапостольних Кирила і Мефодія, сюжети про яких входять до моделі хрещення Руси в о. Захарії Копистенського [2, ствп. 986–993] та єпископа Сильвестра Косова [5, с. 147]. Ознайомившись із перевиданням книги Скарги (1590) із деяким запізненням, Іван Вишенський енергійно відповідає на закиди «иж мы, Русь, славенскаго языка не разумѣем» [1, с. 174], відстоюючи унікальну місію церковнослов'янської мови [3, с. 32–33].

«A między Wami tesz o tych, ktorzyby Grecki język, y stary, y ten nowy ich vmieli, ani słyhać» (ствп. 486), — іронізував Скарга. Острозька академія й Львівська братська школа роблять грецьку мову пріоритетним предметом. І вже в Острозькій Біблії наводиться передмова грецькою мовою [7, с. 5–6], а у Львові 1591 р. видається «Просфонима», де частина тексту надрукована теж грецькою [10, с. 137–144].

Зрозуміло, що твір Скарги мав найбільший резонанс в оточенні її безпосереднього адресата — князя Костянтина Василя Острозького. У полемічній книзі лідера острозького гуртка книжників Герасима Смотрицького раз у раз з'являються алюзії на трактат «O jedności Kościoła Bożego», а

радше натяки на його автора. Хоча наближеність Скарги до королівського двору й популярність у шляхетському середовищі застерігали автора від надміру різких оцінок його особи. Тож і згадує Смотрицький то безіменних «зміеобразных шепталцов» [9, с. 214], які баламутять людей, сіючи, ніби спокусник в Едемі, сумніви в їхній вірі, то «скаргов и гербестов» [9, с. 224], що зневажають звичаї «руських народів» і схиляють їх до покори римському престолові.

Винуватцями церковного розколу Скарга зображує візантійських імператорів і константинопольських патріархів, наводячи низку колоритних портретів амбітних, непокірливих і часто аморальних осіб на кшталт патріарха Анатолія, котрий ініціював на Халкідонському соборі піднесення свого статусу [17, ствп. 356–362], патріарха Іоана, котрий почав титулуватися «вселенським» [17, с. 362–364], іконоборців Філіппіка, Лева Третього, Константина Копроніма. Характерний портрет останнього: «Ten nie tylo był heretykiem y apostatą, ale złości wszytkich pelen, dziateczki niewinne dla czarnoksięstwa mordował, dyabłom służył, katholiki, ktorzy obrazy mieli, mękami rozmaitemi zabijał, mnichom się żenić i śluby łamać kazał, zony cudze niewstydlіwie gwałcił, y więcey, nisзли ktory pogański on Dioklecyan, krwie chrześciańskiej rozlał» [17, ствп. 368]. Неважко помітити, що достеменно той самий підхід виявлятимуть православні полемісти на чолі з Іваном Вишенським, трактуючи Берестейську унію як наслідок руйнівної діяльності амбітних, непокірливих і аморальних осіб в архиєрейському сані. Хрестоматійні сатиричні портрети владик Іпатія Потія та Кирила Терлецького з «Послання до єпископів» [1, с. 50–95] легко зіставити зі щойно наведеним образом Константина Копроніма. Типологічна схема зберігається, змінюються лише персонажі.

Ще один важливий імпульс, що позначився на проблематиці української полемічної публіцистики, зумовлений зверненням Скарги до канонічної ролі Флорентійського собору у відновленні християнської єдності. Мотиви Флорентійської унії стають неодмінним складником полемічного дискурсу. Вже «Послання до латин» (1582) включає спростування правосильности Флорентійського собору й протиставлення унійним інтенціям угодовців радикалізму Марка Ефеського [8, ствп. 1140–1141]. А загадковий Клирик Острозький [4, с. 132] додав до своєї відповіді єпископу Іпатієві Потію «Історію о листрикійском то ест разбойническом ферарском або флоренском

синоді» (1598), де унія, укладена в Флоренції, зображується як насильство над автентичною традицією візантійського Сходу, здійснене через брутальне втручання в перебіг собору великого магістра ордена госпітальєрів (абата Родоського) [9, с. 269–271]. «Так тот синод зерцало в собѣ тиранства потомком оставил! Так межи пшеницу, по осталои любви, куколю незгоды, зависти, розорванья всѣял! Так до остатнеи кропли милость в християнех высушил!» [9, с. 278], — констатує невідомий автор, протиставляючи своє бачення собору, підкріплене легендарними деталями, образами, що постає з книги Скарги.

До Берестейського собору 1596 р. й появи апологетичних праць єпископа Іпатія По-

тія рецепція книги Скарги українським письменством була однозначно негативною. Книгу сприймали як виклик, що вимагав адекватної відповіді, що посилювало її роль в українському літературному житті. Вона стала імпульсом для масштабної полеміки, в перебігу якої формуватиметься коло прихильників та опонентів польського автора. Вона відіграла роль каталізатора у сприйнятті й закріпленні нових стилевих тенденцій, що склалися на початку XVII ст. у феномен українського бароко. А мотиви й образи з книги Скарги ще довго циркулювали в нашому літературному контексті, набуваючи нових, часом несподіваних і парадоксальних, інтерпретацій.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Вишенский Иван. Сочинения / Подг. текста, статья и комментарии И. П. Еремина / Вишенский Иван. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. — 372 с.
2. Захарія Копистенській. Палінодія // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею / Захарія Копистенській. — СПб., 1878. — Т. 4. — Стлб. 313–1180.
3. Ігор Ісіченко, архієп. О. Петро Скарга і християнський Схід: український вимір / Ігор Ісіченко, архієп. // Слово і час. — 2012. — № 9 (621). Вересень. — С. 29–35.
4. Ісаєвич Ярослав. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ісаєвич Ярослав. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.
5. Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні / Ю. А. Ісіченко. — К. : Наук. думка, 1990. — 180 с.
6. История польской литературы: В 3 т. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР. — М. : Наука, 1968. — Т. 1. — 616 с.
7. Острозька Біблія / Опрац. і підгот. до друку еромон. Рафаїл (Роман Турконяк). — Львів : Книга, 2006. — 1957 с.
8. Посланіє до латин из их же книг 1582 года // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. — СПб., 1903. — Т. 19. — Стлб. 539–1148.

9. Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Упор. і прим. В. П. Колосової, В. Д. Литвинова, В. Л. Микитася, Ю. В. Пелешенка, М. М. Сулими, В. С. Харитонова. — К. : Наук. думка, 1988. — 597 с.
10. Українська поезія: Кінець XVI — початок XVII ст. / Упор. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. — К. : Наук. думка, 1978. — 431 с.
11. Hernas Czesław. Barok / Hernas Czesław. — Warszawa : PWN, 1980. — 668 s.
12. Krzyżanowski Julian. Historia literatury polskiej : Alegoryzm — preromantyzm / Krzyżanowski Julian. — [Warszawa] : PIW, 1979. — 694 s.
13. Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1616): Życie i dziedzictwo. Rok jubileuszowy / Red. Roman Darkowski SJ, Stanisław Ziemiański SJ. — Kraków : WAM; Ignatianum, 2012. — 436 s.
14. Kurczewski Jan, ks. Biskupstwo Wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych... / Kurczewski Jan, ks. — Wilno, 1912. — 614 s.
15. Panuś Kazimierz, ks. Piotr Skarga / Panuś Kazimierz, ks. — Kraków : WAM, 2012. — 105 s.
16. Sajkowski Alojzy. Barok / Sajkowski Alojzy. — 2-ie wyd. — Warszawa : Wyd-wa szkolne i pedagogiczne, 1987. — 420 s.
17. Skarga Piotr SJ. O iedności Kościoła Bożego pod iednym pasterzem y o greckim od tey iedności odstąpieniu / Skarga Piotr SJ // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. — СПб., 1882. — Т. 7. — С. 123–526.